

ლაზურ-თურქული და მეგრულ-აფხაზური

ენობრივი შეხვედრები

სხვადასხვაენოვან კოლექტივთა ურთიერთობას ბუნებრივად მოსდევს ენათა ურთიერთგავლენა.

ის თვალშისაცემი სხვაობა, რაც ლაზურისა და მეგრულის ლექსიკურ შედგენილობაში შეიმჩნევა და ცალკეულ შემთხვევაში კვლევისას არასწორ მიმართულებას უდებს საფუძველს, უცხო ენათა (ლაზურისთვის – თურქულისა და ბერძნულის, მეგრულისათვის – სხვადასხვა ქრონოლოგიურ დონეზე აფხაზურისა და რუსულის) ზეგავლენის შედეგია.

ბუნებრივია, 5 საუკუნის თურქულენოვანი სამყაროს უშუალო გარემოცვამ და პოლიტიკურმა ექსპანსიამ თავისი კვალი დაატყო ლაზურს. ეს კარგად ჩანს ჩვენს საკვლევ დარგში – მესაქონლეობის ლექსიკაში. ისტორიულად მესაქონლე თურქებს საკმაოდ მდიდარი დარგობრივი ლექსიკა მოეპოვებათ. ამ თვალსაზრისით ლაზურის მესაქონლეობის ლექსიკა მეტნაკლებად „დაზარალდა“.

იგივე პროცესი მიმდინარეობდა ბოლო დრომდე მეგრულში, რომელმაც უკანასკნელი საუკუნე-საუკუნენახევრის განმავლობაში მნიშვნელოვანი ზეგავლენა განიცადა პოლიტიკურად გაბატონებული რუსული ენისა. ფაქტობრივად, რუსულის დამკვიდრების ხარჯზე ჩვენს თვალწინ დაიკარგა საკმაო რაოდენობის მეგრული ლექსიკური ერთეული, მაგრამ ლაზურისგან განსხვავებით, ეს ენობრივი ექსპანსია მეგრულში ნაკლებად შეეხო მესაქონლეობის ლექსიკას.

ამის ერთ-ერთი მიზეზი, ჩვენი აზრით, არის ის, რომ იმ დროიდან, რაც რუსული იწყებს თავისი გავლენის გავრცელებას

მეგრულზე, მესაქონლეობა უკვე აღარ არის უწინდებურად მნიშვნელოვანი და სასიცოცხლო ფუნქციის მატარებელი სამეურნეო დარგი. შესაბამისად, აქტუალური აღარ არის მასთან დაკავშირებული ლექსიკა. ამას, ალბათ, სოციალურ-პოლიტიკური ხასიათი ჰქონდა. სამეგრელოშიც და მთელ საქართველოშიც ცარიზმის რეჟიმის დამყარების შემდეგ მწყემსური მთა-ბარობა (ე. წ. ტრანსჰუმანსე) გაჭირდა ბიუროკრატიული და კორუფციული მიზეზების გამო, რაც კოლონიური პოლიტიკის საშუალება იყო. ამან გამოიწვია მესაქონლეობის ხასიათის (ტრანსჰუმანსეს) შეცვლა საბინადრო – „საბოსლოთი“, რასაც მოჰყვა ამ დარგის დაკნინება. შეიძლება სხვა მიზეზების დადგენაც (შდრ. მიუხედავად რამდენიმესაუკუნოვანი პოლიტიკურ-ენობრივი ურთიერთობისა, მეგრულის მესაქონლეობის ლექსიკაში ვერ ვპოულობთ ბერძნოზმებს).

მართალია, მეგრულის მწყემსურ ლექსიკაში ისევე, როგორც სამსავე ქართველურ ენაში, გვხვდება რუსიზმების ცალკეული შემთხვევები (მაგ. **კნუტი** „მათრახი“, **სედლო** „ქალის უნაგირი“, **ხამუტი** „თაფხუნზე შემოჭერილი თასმა“...), მაგრამ მას მასობრივი ხასიათი არა აქვს. სამაგიეროდ, მეგრულის მესაქონლეობის ლექსიკას ეტყობა აფხაზური ენის მეტ-ნაკლები გავლენა.

მიუხედავად თურქიზმების სიმრავლისა, ლაზურმა შემოგვინახა არქაული ფორმები, რომლებიც არც მეგრულში გვხვდება და არც სალიტერატურო ქართულში, მაგრამ დასტურდება ზოგ დიალექტში. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს ლაზურში დაცული **ბერი** „ძროხის საწველი ადგილი“: **ბერი – ფუჯი ნა ნჭვალუფან, გოღობერი** „ბერი – ძროხას რომ წველიან, გაღობილი“ (ასათიანი 1974: 139). ეს ლექსემა გვაქვს ძველ ქართულში: **ბერა** „შუა გასასვლელი“ (საბა 1991: 101), აგრეთვე ქართული ენის მიკროსისტემებში: **ბერა** „1. მოზღუდულში დატოვებული ვიწრო გასავალი (ჩვეულებრივ ცხვრის სათვლელად და საწველად) ბერაში წველა ბაკში დამწყვდეული ცხვრის თითო-თითოდ გატარება ბერაში და რიგ-რიგობით მოწველა“ (ქეგლ I: 1033); **ბერა** (ფშ., თუშ., გუდამ., მთ.) „ცხვრის საწველი ალაგი ისე შემოფარგლული ლასტებით ან ქვის ყორეთი, რომ საწველი ცხვარი შედის ერთის მხრივ და გადის

მეორეთი“ (ლეონიძე 1925: 8), აჭარ. **ბერა** „საზაფხულო სამოვრებზე სახელდახელოდ გაკეთებული სადგომი“ (ნიჟარაძე 1957: 135), ქიზიყ. **ბერაში წველა** „ცხვარს ბაკში შეყრიან, მწველავეები ბაკის კარებში დგებიან. თითო ცხვარს იჭერენ, ჯერ ერთი მწველავეი მოსწველის, მერე მეორე...“ (მენტეშაშვილი 1943: 16), ჯავახ. **ბერა-ბერა** „ცხვრის მოხმობა, მორეკვა ბერისაკენ“ (ბერიძე 1981: 19).

საერთოქართველური ლექსემის – ქართ. **მართვე**, მეგრ. **მოთა**, ლაზ. **მოთალი // მონთა // მოთა** (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 209) მნიშვნელობა მეგრულში დავიწროებულია და მხოლოდ შვილიშვილს აღნიშნავს (ჭარაია 1997: 95), ლაზური ფორმა კი არქაული სემანტიკის შემცველია და ნაშიერს ნიშნავს: **ცხენიშ მოთალი // მონთა** „კვიცი“, **ფუჯიშ მოთა** „ხბო“ (ასათიანი 1974: 215).

სემანტიკური დატვირთვითა და წარმოების თვალსაზრისით საინტერესოა შემდეგი ტერმინები:

ოთიალე „ბაგა, სადაც საქონელს თივას აჭმევენ“ (მარი 1910: 147). შესაძლოა, დანიშნულების ამ სახელში ძირად გამოიყოფა **თია**, რაც მეგრულში „ულუფას“ ნიშნავს (ჭარაია 1997: 71), მაგრამ სიტყვა **ოთიალე** ამ სახით მეგრულში არ გვხვდება. არანაკლებ სავარაუდოა, რომ ძირად მოიაზრებოდეს საერთოქართველური **თივა** : **თიფი** „თივა“. **ოთიალე** < ***ოთიფალე** „სათივე“, „თივის ჩასაყრელი“.

ორანწვილონი (მარი 1910: 177) // **ოღრანწკალონი** (ნარაკიძე 1983: 67) „ეჟვანი, სარეკელა“. გასუბსტანტივებულ მიმღობაში ძირად მოიაზრება ხმაბაძვითი მეგრულ-ლაზური **რანწკ-** (მასდარი ლაზ. **ორანწკუ**, მეგრ. **რანწკუა**), რაც „რეკვას“ ნიშნავს. მეგრულში მას ქართული **ეჟვან**-ის შესატყვისი **ორჟვენი** ჩაენაცვლება.

ონჩახულე „თიხის ჭურჭელი, რაშიც მზადდება მაწონი“: **მეაფერი დოლოზუმან, არიანი იქომან** „მაწონს ასხამენ და (ნარჩენიდან) დღვებენ (ზედმ. აკეთებენ) **ონჩახულეში**“ (მარი 1910: 209). **ო-ე** ცირკუმფიქსით ნაწარმოებ დანიშნულების სახელში ძირად შემონახულია **ჩახ-** ფორმა, რაც მეგრულად (resp. მეგრულ-ლაზურად „ნჯღრევას“

ნიშნავს. ე. ი. **ონჩახულე** ნიშნავს „სანჯღრევს“, „სადღვებს“. ეს ძალზე გამჭვირვალე ტერმინი მეგრულს არ შემოუნახავს.

ფუჯონჯეე „ძროხების საწოლი“ (ასათიანი 1974: 131). კომპოზიტი შედგება სახელისა (**ფუჯი** „ძროხა“) და მიმდებარისაგან (**ონჯეე** „საწოლი, დასაწოლი“). ეს სიტყვები მეგრულში გვაქვს, მაგრამ ამგვარი კომპოზიტი ჩვენს მიერ მოკვლეულ მასალაში არ დასტურდება, თუმცა მეგრულ მწყემსურ ლექსიკაში **ონჯირუ** „ტყეში გამართულ ღორის საზაფხულო ბუნავს“ ნიშნავს.

მეგრულ-ლაზურში ძირითადად შენარჩუნებულია მესაქონლეობის ლექსიკის საერთოქართველური ფუძე-ძირები, ოღონდ იქვე გვხვდება ნასესხები და ძირეული მასალისაგან შემდგარი სინონიმური წყვილები. ლაზურ გამოქვეყნებულ ტექსტებში ადვილად შეიმჩნევა შეთვისებული ლექსიკის დომინანტი:

ქართ. **ზაგა**, მეგრ. **ზოგა**, ლაზ. **ზოგა**; **ემლული** // **იომლული** < **yemlik**,

ქართ. **ბატკანი**, მეგრ. **ბატკი**, ლაზ. **ბატკი**; **კუზი** < **kuzu**,

ქართ. **დერგი**, მეგრ. **დერგი**, ლაზ. **დერგი** // **დეგი**; **ქრფი** < **kńp**,

ქართ. **მოზვერი**, მეგრ. **მოზვერა**, ლაზ. **მოზარი** // **მუზარი**; **თოსუმი** < **tosum**,

ქართ. **მწყემსი**, მეგრ. **ჭყიში**, ლაზ. **ჭკეში** // **ჭეში**; **ჩობანი** < **çoban**,

ქართ. **ნადები**, ლაზ. **მოლაფერი**; **კაიმალი** < **kaymak**,

ქართ. **ტყავი**, მეგრ. **ტყები**, ლაზ. **ტკები** // **ტები**; **ფოსტი** < **post**,

ქართ. **ღორი**, მეგრ. **ღეჯი**, ლაზ. **ღეჯი**; **დომუზი** < **domuz**,

ქართ. **ყველი**, მეგრ. **ყვალი**, ლაზ. **ყვალი** // **კვალი** // **ვალი**; **ფენირი** < **peynir**,

ქართ. **კვარი**, მეგრ. **შხური**, ლაზ. **მჩხუი**; **კოანი** < **koyun**,

ქართ. **ძაღლი**, მეგრ. **ჯოღორი**, ლაზ. **ჯოღოი**; **ქოფაქ** < **kopek**,

ქართ. **ჯოგი**, მეგრ. **ჯოგი**, ლაზ. **ჯოგი**; **მალი** < **მალ**, **სური** < **sürü**,

ქართ. ჯორი, მეგრ. ჯორი, ლაზ. ნჯორი; კატირი < *katir*.

...

მეგრულში, ისევე, როგორც ლაზურში, გვაქვს ლექსიკურ ერთეულთა სინონიმური წყვილი, რომელსაც საერთოქართველურ ფორმებთან ქმნის აფხაზურიდან შეთვისებული სიტყვები:

ქართ. გაზაფხული, მეგრ. გაზარხული; აფუნი < აფხ. ააფუნ,

ქართ. (დიალ.) ბიგი // ბიგა, მეგრ. ბიგა; ლაბაშა < აფხ. ა-ლაბაშა,

ქართ. საწური, მეგრ. ოწირალი; ხარაძაგა < აფხ. ა-რაძაგა,

ქართ. ტლაპო // ტყლაპო, მეგრ. ონტყოლეში; აზმახი „გუბე, საქონლის დასარწყვლებელი“ < აფხაზ. ა-ძმახ „ჭაობი“.

ხშირად ლაზურში დაკარგულია, ან ჩვენს მიერ მოძიებულ მასალაში არ გვხვდება ის საერთოქართველური ან შეთვისებული ფორმები, რომლებიც გვაქვს ქართულში, მეგრულში, ნაწილობრივ, სვანურში. ლაზური „დანაკლისს“ ძირითადად თურქული (რესპ. აღმოსავლურენოვანი), ხანდახან კი ბერძნული ლექსიკით ივსებს:

ქართ. ბერწი, მეგრ. ბურჭი, სვან. ბრჭ, ლაზ. კისირი < თურქ. *kisir*,

ქართ. ერბო, მეგრ. ერბო // ებრო, ლაზ. ძალი < თურქ. *yağ*,

ქართ. კრავი, მეგრ. კირიბი, ლაზ. შიშელი < თურქ. *şişek*,

ქართ. კურტანი, მეგრ. კურტანი, ლაზ. სემერი < თურქ. *semer*,

ქართ. მაწონი, მეგრ. მარწვენი, ლაზ. ძოღურთი < თურქ. *yoğurt*,

ქართ. მათრახი, მეგრ. მართახი, სვან. მგრდახ, ლაზ. კამჭი < თურქ. *kamçı*,

ქართ. უნაგირი, მეგრ. ონანგერი, სვან. ჰენგირ, ლაზ. ეიერი < თურქ. *eyer*,

ქართ. ჭაკი, მეგრ. ჭაკი, სვან. ჭაგ, ლაზ. კისრალი < თურქ. *kisrak*,

ქართ. ძარღვი, მეგრ. ჯერღვი, სვან. ჯარღუ, ლაზ. დამარი < თურქ. *damar*,

ქართ. **ბოსელი**, მეგრ. **ბოსელი**, ლაზ. **მანდრე** < ბერძ. **μανδρα**,

ქართ. **კუჭი**, მეგრ. **კუჭი**, სვან. **კუჭჳ**, ლაზ. **ორექსი** < ბერძნ. **ορεξιδ**.

ქართ. **ძუძუ**, მეგრ. **ძუძუ**, ლაზ. **ბუძი** < ბერძნ. **βυδι**.

ოგივე ვითარება გვაქვს მეგრულში, ოღონდ აქ აფხაზური ენის გავლენა გაცილებით ნაკლები ინტენსივობისაა:

ქართ. **ხსენი**, ლაზ. **ცხონი**, მეგრ. **ხიჯაჯა** < აფხაზ. **ა-ხჯაჯა**,

ქართ. **თიკანი**, ლაზ. **ტიკანი**, მეგრ. **ქვაშდი** < აფხაზ. **ა-ქაშთ**.

ხანდახან ლაზური ნასესხებ ფორმას ჰიბრიდული კომპოზიციის კომპონენტად იყენებს: თურქული წარმოშობის **ჯიგერი (ciger)** ლაზურში „ღვიძლს“ ნიშნავს. იმავე სემანტიკისაა შერეული კომპოზიტი **უჩაჯიგერი**, ზედმ. „შავი ღვიძლი“ (შდრ. თურქ. **karaciger** „ღვიძლი“ კომპოზიტია: **kara** „შავი“, **ciger** „ღვიძლი“) და მის გვერდით გვაქვს **ქჩეჯიგერი // ხჩეჯიგერი** „ფილტვი“, ზედმ. „თეთრი ღვიძლი“ (მარი 1910: 195). თურქულად ფილტვი გადმოიცემა კომპოზიტით **akciger (ak** „თეთრი“, **ciger** „ღვიძლი“). ფაქტობრივად, ორივე კომპოზიტი თურქულის კალკია. შევნიშნავთ, რომ ფილტვის აღსანიშნავად ლაზურს საკუთარი **ფურფუ-ც** შემოუნახავს (მარი 1910: 195).

ჰიბრიდული სინტაგმა **კაბულაში ყვილეფე** „ზურგის ძვლებია“ (ასათიანი 1974: 119), **კაბულა** < // **კაბურლა (kaburga)** თურქულად „ნეკნს“ ნიშნავს, **ყვილი** კი საერთოქართველური ლექსემაა: ქართ. (დიალ.) **ყვილი** „ბარძაყის ან მხრის ძვალია“ (გაჩეჩილაძე 1976: 148), ლაზ. **ყვილი // ყილი // ილი** „ძვალი“ (მარი 1910: 203), მეგრ. **ყვიყვილი** „მენჯის ძვალი“. ეს უკანასკნელი ნასესხობის სახით გვაქვს აფხაზურში: **ა-ყ ჯყ გლ** „ცხენის მენჯის ძვალი“ (არშბა 1980: 38).

ჰიბრიდულ სინტაგმას იყენებს მეგრულიც. ვვარაუდობთ, რომ შესიტყვებაში **აფხაშ დუდი** „ბეჭისთავი“, მსაზღვრელი აფხაზურიდანაა შეთვისებული (ბუკია 1999: 10) და გამსესხებელ ენაში „ზურგს“ ნიშნავს

(აფხაზ. ა-ბლა “ზურგი”, ადიღ. ბღ^ღგ, ყაბარდ. ბღ^ღ „ბეჭისთავი“), დუდი კი ქართული თავ-ის მეგრული ლექსიკური შესატყვისია.

ჰიბრიდულ კომპოზიტია ხსენის აღმნიშვნელი მეგრული ფორმა **ხიჯებჟა**, სადაც პირველი კომპოზიტი **ხიჯე** < **ხიჯეჯა** < **ხჯაჯა** „ხსენია“, მეორე კი – მეგრული „რძე“.

ჩვენ შევეცადეთ გვეჩვენებინა სესხებისას მომხდარი ის პროცესები, რომლებიც ყველა ენაში მეტნაკლებად იჩენს თავს. ასევე ხდება ჩვენს საკვლევ მასალაში. ეს ცვლილებები, ერთი შეხედვით, ლექსიკურად საკმაოდ აშორებს ერთი ენის ორ დიალექტს ერთმანეთისაგან და ქმნის მკვეთრი განსხვავებულობის ილუზიას.

ჩვენს მიერ საანალიზოდ შერჩეული მასალა ლექსიკის ის ნაწილია, რომელიც სასწრაფო აღნუსხვასა და შესწავლას საჭიროებს. კვლევა აუცილებლად მეგრულისა და ლაზურის გაუმოიჯნავად, კომპლექსში უნდა წარიმართოს, რადგან მეცნიერული თვალსაზრისით ფასეული დასკვნების გაკეთება მეგრულ-ლაზურის, ზოგადქართველურის, სხვა ენებთან ურთიერთობის გარკვევის თვალსაზრისით მხოლოდ ასე თუ იქნება შესაძლებელი.

გამოყენებული ლიტერატურა:

არშბა 1980 – Н. В. Аршба. Словарь животноводческих терминов. Абхазско-русский, русско-абхазский. Сухуми.

ასათიანი 1974 – ი. ასათიანი. ჭანური (ლაზური) ტექსტები. I. ხოფური კილოკავი. თბილისი

ბერიძე 1981 – გრ. ბერიძე. ჯავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა. თბილისი.

ბუკია 1999 – მ. ბუკია. მეცხენეობისა და ცხენოსნობის ლექსიკა ზანურში. ავტორეფერატი ფილ. მეცნ. კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომისა. თბილისი

გაჩეჩილაძე 1976 – პ. გაჩეჩილაძე. იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა. თბილისი

მარი 1910 – Н. Я. Марр. Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматиею и словарем. С.- Пб

მენტეშაშვილი 1943 – სტ. მენტეშაშვილი. ქიზიყური ლექსიკონი. ქართველურ ენათა ლექსიკა. II. თბილისი

ნარაკიძე 1983 – ც. ნარაკიძე. ლაზური ლექსიკის ზოგიერთი საკითხი. აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა. IV. თბილისი

ნიჟარაძე 1957 – შ. ნიჟარაძე. ზემოაჭარულის თავისებურებანი. გამოკვლევა და ტექსტები ლექსიკონითურთ. ბათუმი

საბა 1991 – სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I. თბილისი. 1991.

ფენრიხი, სარჯველაძე 1990 – პ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე. ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი. თბილისი

ჭარაია 1997 – პ. ჭარაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი. თბილისი

Issues on the Structure of Kartvelian Languages, VIII, Tbilisi, 2003 p. 39-43